

KAPITALISMUS A ČESKÁ SPOLEČNOST

K otázkám formování
české společnosti
v 19. století

OTTO URBAN

NAKLADATELSTVÍ
SVOBODA
1978

Úvod

Vývoj české společnosti v 19. století byl formováním národní společnosti, formováním, které bylo obecně podmíněno základními přeměnami společenského bytí a vědomí v procesu transformace pozdně feudální společnosti ve společnost kapitalistickou. Dynamický proces utváření moderní české společnosti byl neustálým a značně proměnlivým narůstáním, upevňováním i rozkladem určitých společenských struktur a vazeb. V jeho průběhu se měnily nejen vnější podmínky existence české společnosti, ale současně i její vnitřní dispozice a možnosti. S určitými předpoklady česká společnost na přelomu 18. a 19. století do tohoto vývoje vstupovala, se zcela odlišnými pak z něj na počátku 20. století vyšla. Měnily se však nejen předpoklady a možnosti, ale měnila se společnost sama. Historická rekonstrukce tohoto vývojového procesu vyžaduje především ujasnění samotného pojmu česká společnost.

Pojem česká společnost — v dobové terminologii český národ — dostal ve druhé polovině 19. století v české publicistice a historiografii poměrně přesně vymezený obsah. Od roku 1848, kdy české měšťanstvo poprvé zřetelněji vystoupilo s programem politické seberealizace české národní společnosti, měl tento pojem vysloveně aktuální politický význam. Státoprávní či národní snahy české buržoazie už předem celkem kategoricky determinovaly dobové chápání české společnosti. Pro utvářející se českou buržoazii i její mluvčí byl členem

české společnosti ten, kdo vědomě vystupoval pro její kulturní a politický program, kdo jej akceptoval jako jedinou alternativu celé národní politiky. Na tomto základě pak mohla česká buržoazie přes občasnou oportunní spolupráci s tzv. historickou šlechtou vylučovat „nenárodní“ vrstvy aristokracie z české společnosti anebo na druhé straně dlouho eliminovat české „nenárodní“ dělnictvo jako „cizí element“ zrazující národní program, a tím celou národní společnost.

Buržoazie směřovala po celé 19. století instinktivně i vědomě ke svému vyhraněnému pojetí moderního „politického národa“, které ztotožnila s pojmem česká společnost. Toto chápání bylo tlumočeno v nesčetných politických projevech, programech a vystoupeních a postupně se nutně promítalo v obrazech české společnosti 19. století, které produkovala buržoazní historiografie. Její interpretace vývoje moderní české společnosti byla především vědeckým rozvedením, zdůvodněním a systemizováním národně politických požadavků, tlumočených v linii pevně fixovaného národního programu. Na tomto ideovém půdorysu pak vznikala velká syntetická díla, důkladné monografie i dílčí analytické studie, v nichž byla nahromaděna nepřehledná řada faktů a argumentů, potvrzujících určité představy o vývoji moderní české politiky a společnosti.¹

Kulturně politické vymezení pojmu národní společnosti sice přesně odpovídalo politickým intencím české buržoazie, nepostihovalo však reálný obraz skutečné společnosti jako složitě se utvářejícího a vyvíjejícího sociálního útvaru. Národně uvědomovací proces v českých zemích 19. století

¹ Jednostranné kulturně politické pojetí moderních českých dějin se uplatňovalo v naprosté většině historických prací od 80. let 19. století, kdy vyšel z pera J. Malého s názvem *Naše znovuzrození první celistvý pohled na české dějiny 19. století*. V dalším vývoji pak bylo toto pojetí upřesňováno a revidováno — nejobecněji lze říci, že staročeskou interpretaci postupně prolínala a posléze vystřídala mladočeská koncepce — v přehledných pracích i dílčích studiích A. Srba, Z. Tobolky, J. Heidlera, H. Trauba, K. Kazbundy a řady dalších —, jež dosáhla svého vrcholu v obsáhlé syntéze Z. Tobolky *Politické dějiny československého národa 1848—1918*, která vycházela ve 30. letech našeho století.

nebyl zdaleka přímočarým vývojovým trendem, který by bylo možné výhradně redukovat na jevové kulturně politické formy. S různou intenzitou a v různých časových fázích byly do tohoto procesu vtahovány vždy specifickým způsobem jednotlivé vrstvy obyvatelstva. Kdybychom důsledně uplatnili kulturně politické hledisko, pak by před rokem 1848 tvořily českou (a vlastně i německou) společnost v českých zemích poměrně velice úzké sociální vrstvy, proti nimž by stála indiferentní většina bez „vlastních dějin“.¹ Jednostranné kulturně politické hledisko vcelku postihuje dějiny politického snažení českého měšťanstva a buržoazie, nikoli však dějinný vývoj české společnosti jako určitého, značně diferencovaného sociálního útvaru.

Buržoazní pojetí vývoje české společnosti 19. století vycházelo důsledně z kulturně politické interpretace subjektivních třídních představ buržoazie o charakteru moderní národní společnosti. Těmto představám přizpůsobovali ideologové měšťanstva nejen specifické buržoazní pojetí lidovosti, demokracie atd., ale přímo na nich budovali obsáhle zdůvodňované koncepce „české otázky“. Absolutizace národních hodnot a jejich idealizace byla integrální složkou ideologické argumentace buržoazie v každodenním politickém boji. Kapitalistické společenské vztahy byly pro buržoazii životní samozřejmostí, která neměla a nemusela být podrobována zpochybňující kritické analýze. Jestliže se tyto vztahy — zejména pokud byly chápány jako „sociální otázka“ — jevily přece jen jako relativně problematické, bylo jejich řešení většinou odkazováno do sekundární sféry národní sociální politiky.

Ideologické překrývání skutečné sociální a třídní

¹ A právě uplatněním tohoto hlediska starší česká historiografie neobyčejně zúžila pohled na českou společnost první poloviny 19. století. V jejím výkladu byly dějiny české společnosti ztotožněny s „dějinami českých obrozenců“. Národní a kulturní snažení obrozenecké inteligence pak bylo jediným měřítkem „zralosti“ národní společnosti.

diferenciace jednotlivých národních společností bylo do značné míry usnadněno nerovnoměrným vývojem kapitalistických společenských vztahů. Tyto nové společenské vztahy sice překonávaly v Evropě 19. století všechny přírodní i kulturně politické hranice, realizovaly se však vždy s určitou „místní odlišností“. Stačilo pak uměle překrýt vlastní podstatu společenského vývoje a dostatečně akcentovat příslušnou „místní odlišnost“, interpretovat ji důsledně ve smyslu kulturně politického pojetí a „národnostní otázka“ se objevila jako hlavní společenský problém. Tak, jak byly nastupující buržoazii absolutizovány národní hodnoty, tak se dostalo výjimečného a zdánlivě nadhistorického postavení národnostním problémům jako údajně klíčovým a nadřazeným všem ostatním včetně problémů třídních a sociálních. Za těchto okolností přirozeně unikala skutečnost, že nacionální antagonismus různých buržoazních společností vyplýval v podstatě ze stejného zdroje jako individuální či skupinová rivalita kapitalistů, tj. z charakteru soukromovlastnického způsobu kapitalistického podnikání. Konkurence a rivalita národů byla jen zvláštní — i když historicky velice významnou — formou uvolněného boje o bytí v buržoazním pojetí 19. století.

Vyhraněné a takřka výlučně uplatňované kulturně politické hledisko české buržoazní historiografie tak redukovalo navenek českou společnost jen — anebo především — na ty vrstvy, které se aktivně podílely na tvorbě a probíjování národního či státoprávního programu české buržoazie, a na druhé straně současně překrývalo reálnou třídní a sociální strukturu české společnosti.

Tyto úvodní metodologické poznámky považujeme za účelné mj. proto, že tradiční kulturně politické vymezení pojmu česká společnost a kulturně politický výklad jejího vývoje prokázaly neobyčejnou životnost a určitým způsobem — i když především ve formě negativní závislosti —

se promítly do naší současné historiografie. Z toho pramení řada rozporů, event. otevřených otázek, které nebylo možné použitím tradiční metodologie nejen uspokojivě řešit, ale vůbec ani položit. Východiskem nemohlo být pouhé kritické přehodnocení určitých závěrů, které by nevycházelo z předchozí analýzy ideových a metodologických přístupů buržoazní historiografie. Buržoazní historiografii nelze upřít zcela nespornou zásluhu, že z hlediska svého pohledu shromáždila neobyčejně cenné bohatství faktů. Tato fakta však zdaleka nepokrývají celou společenskou realitu a dokonce ani ne vlastní kulturní a politickou sféru života společnosti.¹

Na druhé straně při výlučném uplatnění sociálně ekonomického zřetele bychom museli redukovat pojem české společnosti na přesněji nedefinovatelný sociální útvar, integrovaný ekonomickými a třídními zájmy buržoazie. Bližší charakteristika takto chápaného sociálního útvaru by se dala odvodit z určité sociálně ekonomické svébytnosti a specifické regionální určenosti kapitalistických společenských vztahů v prostoru českých zemí (zvláštěnosti průběhu průmyslové revoluce, vývoj kapitalistické zemědělské výroby, odvětvová a teritoriální struktura národního hospodářství atd.). Pominutím zvláštností sféry společenského vědomí by však výsledný obraz byl rovněž zploštěním historické reality.

Vymezení pojmu české společnosti v 19. století jako určitého metodologického východiska při sle-

¹ V rovině toho pojetí byla někdy zcela nehistoricky kritizována česká buržoazní politika 19. století s tím, že od ní byly požadovány nepřiměřené výsledky. Na buržoazii se chtělo, aby „překročila vlastní stín“ a realizovala „demokratickou a sociálně spravedlivou politiku“. Přitom se případně používalo kritických argumentů z oblasti samotné buržoazní politiky. Tak se do značné míry zkršelovala reálná historická role české buržoazie. Bližší prozkoumání skutečnosti a celková retrospektiva 19. století ukazují, že se česká buržoazie dokázala prosadit jako velice agilní společenská třída, která v daných historických podmínkách v podstatě plnila svou roli — a to i přes neúspěchy tzv. státoprávní politiky a tzv. drobečkové úspěchy pozdější národní aktivní či pozitivní politiky. K pochopení této skutečnosti stačí jen odložit státoprávní metr české buržoazní historiografie, kterým se měřila nejen celá česká politika, ale společenská realita vůbec.

dování jejího vývoje je účelné na základě adekvátního vyhodnocení podstatných faktorů společenského bytí a společenského vědomí utvářející se kapitalistické společnosti. Vzájemná neodlučitelnost obou těchto základních kategorií vede přímo k dialektickému užití sociálně ekonomických a kulturně politických hledisek v celistvé jednotě.

Rozvoj kapitalistických výrobních a společenských vztahů byl základním vývojovým procesem 19. století a v tomto směru zdrojem všech ideových, politických a kulturních jevů, se kterými se historicky setkáváme. Národní společnost jako „nová společnost“ byla sociálním a politickým útvarem, konkrétně historickou parciální formou občanství na půdě kapitalistických společenských vztahů. Národní společnosti by se nemohly formovat jako „nové společnosti“, aniž by se současně v elementární rovině formovaly nové společenské vztahy.

S přihlédnutím k základnímu vývojovému procesu a značné proměnlivosti utvářejících se sociálních celků (a jejich vztahů a vazeb) můžeme vymezit nejobecněji pojem česká společnost v období dovršování kapitalistických společenských vztahů jako svébytný sociálně ekonomický a kulturně politický sociální útvar, konstituující se dynamicky v průběhu 19. století jako výsledek základních změn společenského bytí a společenského vědomí.

Pro vysvětlení historického procesu formování české společnosti v průběhu 19. století a na počátku 20. století je tedy nutné analyzovat základní aspekty vývoje společenského bytí (utváření ekonomických a sociálních poměrů a podmínek) a společenského vědomí (ideologická, politická a kulturní sféra).

Pod tímto zorným úhlem se chceme pokusit o rozpracování čtyř okruhů otázek, daných výchozím přístupem: 1. vývoje ekonomické struktury českých zemí v 19. století a na počátku 20. století, 2. vývoje sociální struktury české společnosti v tomto období, 3. vývoje politické struktury české

společnosti v této době a 4. problematiky vztahu společnosti a státu ve vývoji české společnosti do první světové války. Vlastnímu výkladu jednotlivých struktur předchází obecné pojednání o problematice národního obrození a buržoazní revoluce v českých zemích. Obě tato témata patří k nejzávažnějším problémům dějin 19. století a daleko přesahují rámec jednotlivých struktur. Předběžný souhrnnější výklad by měl přispět k ucelenějšímu chápání některých dílčích otázek dalšího textu.¹

V této problémové studii nejde a nemůže jít o vyčerpávající výklad všech jevů historického vývoje a uzavřený celistvý obraz české společnosti se všemi odpovídajícími znaky. Přes nesporné významné výsledky naší současné historiografie zůstala celá řada někdy i důležitých témat jen na okraji zájmu anebo k nim chybí základní výzkum vůbec. V mnoha případech se proto musíme zatím spokojit dílčím řešením či odůvodněnou hypotézou a hledat těžiště vlastního výkladu spíše ve vhodné formulaci otázky. Problémové okruhy, v nichž chceme objasnit některé nejpodstatnější vývojové prvky, spolu navzájem souvisejí a jejich oddělení nemá znamenat mechanické rozkládání jednotného vývojového procesu. Samostatný výklad ekonomických, sociálních a politických faktorů má pouze logickoanalytickou povahu jako předstupeň možné historické syntézy, o jejíž zkratku se pokoušíme v závěru.

Pod pojmem ekonomická struktura zde rozumíme logicky utříděný souhrn technických a technologických aspektů výrobního procesu v nej-

¹ Pojmu struktura zde používáme tak, jak je dnes běžně vymezen marxistickými společenskými vědami a většinou jednotně chápán jako logické rozčlenění objektu na jednotlivé prvky, postihující jejich vztahy a vzájemné působení. Společenský život má rozdílné sféry s vlastními typickými vztahy, tj. také vlastními strukturami, jako je ekonomická, sociální, politická, duchovní apod. Jednotlivé struktury jsou vzájemně propojeny systémy vazeb a současně relativně samostatné jako uzavřené celky. Srv. např. E. Urbánek, *Struktura a dynamika třídní společnosti*, Praha 1966; A. K. Uledov, *Struktura společenského vědomí*, Praha 1973; J. Houška, *Společenská struktura a revoluce*, Praha 1974; A. Vaněk, *Sociální struktura*, Praha 1975; V. Tlustý, *Třídy a třídní boj*, Praha 1975; A. A. Amvrosov, *Od třídní diferenciace k sociální homogenitě společnosti*, Praha 1976.

širším smyslu, tj. způsoby a formy, jakými byly produkovány a distribuovány materiální a duchovní statky. Jde především o to zjistit, do jaké míry a jakým tempem se v jednotlivých výrobních odvětvích a teritoriálních oblastech prosazovaly v průběhu industrializace kapitalistické formy podnikání. Analýza ekonomické struktury předpokládá trvale si uvědomovat bezprostřední vliv ekonomického vývoje na utváření společenských vztahů a sociální struktury.

Pojmem sociální struktura zde chápeme obecně souhrn sociálních, třídních společenských vztahů, vyplývajících bezprostředně z podstaty kapitalistických forem výroby a rozdělování. Politická struktura je pak souhrnem těchto vztahů v určité mocenskopolitické sféře. Při sledování sociální struktury společnosti tedy přihlížíme především k charakteru postavení společenské třídy „o sobě“, při analýze politické struktury společnosti akcentujeme aktivní funkci společenské třídy jako faktoru „pro sebe“. V sociální struktuře společnosti tedy klasifikujeme kapitalistické vztahy tak, jak vyplývaly objektivně bezprostředně ze sociálního ekonomického vývoje, v politické struktuře zaznamenáváme tyto společenské vztahy tak, jak se uvědoměle promítaly v ideologickopolitické sféře společnosti.

Specifikum diferencovaného vztahu sociální a politické struktury společnosti je vcelku dáno skutečností, že společenská základna a politická nadstavba v určitých historických situacích vzájemně nekorespondují, tzn. že politická struktura společnosti nemusí za určitých časových okolností odpovídat sociální struktuře a naopak.

V souladu s celkovým charakterem společenského vývoje střední Evropy v 19. století a tempem rozvíjení a dovršení kapitalistických společenských vztahů rozlišujeme tři základní vývojové fáze moderní české společnosti a tři strukturálně odlišné typy: 1. ekonomickou strukturu českých zemí a

sociální a politickou strukturu české společnosti přechodného období rozkladu pozdně feudálních a narůstání kapitalistických vztahů, 2. ekonomickou strukturu českých zemí a sociální a politickou strukturu české společnosti epochy dovršení kapitalistických výrobních a společenských vztahů, tj. období procesu buržoazní revoluce v habsburské monarchii a konečně 3. ekonomickou strukturu českých zemí a sociální a politickou strukturu české společnosti v období rozvíjení monopolního kapitalismu na přelomu 19. a 20. století.

Specifickou problematiku tvořily v mimořádně složitých podmínkách charakteristických pro habsburskou monarchii — v jejímž širším rámci vývoj české společnosti probíhal — otázky vztahu společnosti a státu. Vlastní sféra politického života byla již v 19. století relativně značně široká a sahala od spontánního veřejného mínění až ke konkrétní organizaci centrální politické moci. Politický život společnosti či jednotlivých národních společností monarchie mohl být a byl za jistých okolností v rozporu s politickými záměry a intencemi státu, a to zvláště tam, kde státní moc nebyla výsledkem politické seberealizace společnosti. V národnostních státech či soustátích nešlo v procesu rozvíjení kapitalistických společenských vztahů jen o prostou přeměnu moci, o nahrazení jedné vládnoucí třídy jinou. Buržoazie jednotlivých národních společností v habsburské monarchii nechtěla jen likvidovat tradiční absolutistický stát a nahradit jej moderním ústavním zřízením, ale současně s větší či menší důsledností a důrazem transformovat samotné základy monarchie. Sociální a třídní požadavky buržoazie jednotlivých národů se úzce kombinovaly s národními a státoprávními představami a postuláty a splétaly ve složitý komplex národnostních a sociálních otázek. Při posuzování vztahu společnosti a státu na pozadí celkového společenského vývoje můžeme blíže sledovat, do jaké míry se do formálně „jen“ státoprávních či

národních postulátů promítaly faktické sociální a třídní zájmy a naopak jak na druhé straně byla řada třídních a sociálních opatření či rozhodnutí motivována ohledy na národní či státoprávní zájmy.

I. DVĚ OBECNÉ OTÁZKY FORMOVÁNÍ MODERNÍ ČESKÉ SPOLEČNOSTI

Formování moderní české společnosti 19. století bylo složitým procesem utváření a přetváření novodobého českého národa v podmínkách transformace pozdně feudální společnosti ve společnost kapitalistickou. Anž bychom chtěli mechanicky rozlišovat mezi utvářením a přetvářením jako dvěma oddělenými fázemi vývoje, musíme přece jen přihlížet ke skutečnosti, že vlastní utváření či formování české společnosti se dělo po celá desetiletí ještě v podmínkách pozdně feudální společnosti. Toto období bylo v podstatě ukončeno v polovině 19. století, kdy přerostlo v revoluční transformování či přetváření společnosti buržoazními revolucemi, k nimž došlo v habsburské monarchii. Utváření české společnosti v 1. polovině 19. století bylo rovněž vytvářením předpokladů pozdějších zásadních společenských změn a v tomto smyslu přetvářením české společnosti 18. století — probíhalo však na půdě pozdně feudální společnosti a samo o sobě ještě nebylo revolučním aktem. Teprve buržoazní revoluce v habsburské monarchii ve třetí čtvrtině 19. století byla skutečným měřítkem životaschopnosti moderní české společnosti a definitivním potvrzením jejího postavení v kapitalistické společnosti Evropy.

Utváření české společnosti na sklonku 18. století a v první polovině 19. století bývá ve společensko-

vědní literatuře zpravidla označováno jako národní obrození. Pojem buržoazní revoluce je pak spojován především anebo výhradně s událostmi v letech 1848 a 1849. Domníváme se, že v obou případech jde o značně zúžené chápání podstatných skutečností celistvého vývojového procesu, které je do určité míry poplatné starším metodologickým postupům. Vzhledem k tomu, že se v této práci pokoušíme uplatnit určité vyhraněné pojetí národního obrození a buržoazní revoluce, považujeme za nutné oba tyto pojmy obsahově a časově blíže vymezit.

I. Národní obrození

Kapitalistický výrobní způsob relativizoval a překonával víceméně stabilní stereotypy feudální společnosti a současně vytvářel zcela nové předpoklady pro integraci sociálních skupin a vrstev na kvalitativně nové úrovni. Rozložil svět „malých sociálních skupin“ a „průhledných společenských vztahů“, na kterých spočívala univerzalita středověké společnosti. Tato relativně jednotvárná a málo proměnlivá univerzalita vyplývala ze značné stacionárnosti společenských struktur, z nízkého stupně rozvoje výrobních sil a jemu odpovídajících jednoduchých sociálních vztahů a vazeb. Za těchto podmínek byl ve středověku etnický národ zpravidla překryt „politickým národem“ privilegovaných vrstev a jeho prostřednictvím velice volně včleněn do univerzálního evropského společenství.

V destruktivním revolučním procesu nebyl kapitalismus schopen nahradit středověkou univerzalitou adekvátním moderním ekvivalentem. Aktivizace „malých struktur“ vedla k jejich postupnému rozkladu a novému spojování se společensky blízkými a podobnými strukturami a utváření nových větších společenských komplexů. Přes

historicky zcela mimořádný rozvoj výrobních sil však technické prostředky 19. století nestačily na účinnou a okamžitou celoevropskou integraci. Kapitalistický výrobní způsob se sice rozvíjel jako nová společenskoekonomická formace v průběhu 19. století na celém evropském kontinentě, tento vývoj však probíhal časově a místně značně diferencovaně. Rozvíjení nových společenských vztahů bylo konkrétně ovlivněno celou řadou specifických faktorů. Rozdílným způsobem se v podmínkách evropského kontinentu projevovaly tradice řemeslné výroby a starších předkapitalistických forem podnikání, podstatnou roli sehrály zvláštní demografické, geografické a obecně geologické faktory (populační vývoj, dopravní možnosti, surovinové zdroje apod.). Obdobným způsobem se projevíly při formování kapitalistické společnosti zvláštnosti tradičního společenského vědomí, především náboženské rozdíly, odlišné etické, estetické a jiné normy a zvyklosti. Ze značné nerovnoměrnosti a pestrosti středověkého světa malých sociálních struktur — tato faktická diferencovanost byla jen na povrchu překryta univerzalitou privilegovaných společenských vrstev — vyplývaly odlišné předpoklady pro rozvoj kapitalistických vztahů a nerovnoměrný vývoj kapitalismu jako nového společenského systému. V plné míře se tato nerovnoměrnost promítla rovněž do odlišného vývoje a utváření nově se formujících moderních národních společností.¹

Všechny časové a místní odlišnosti a zvláštnosti ve vývoji kapitalistických vztahů byly konkrétně historickým projevem obecného základního vývojového trendu 19. století. Z tohoto hlediska pak není možné vyložit formování jakékoli evropské

¹ Otázkám nerovnoměrného vývoje kapitalismu v Evropě věnoval především z hlediska sociálně ekonomického značnou pozornost Jaroslav Purš. Ve svých studiích dokumentoval základní diference mezi vývojem jednotlivých oblastí a pokusil se ve svém pojetí komplexní revoluce moderní doby o postížení časových (fáze revoluce) i věcných (revoluce v jednotlivých oblastech společenského života) složek zkoumaného jevu. Srv. zvl. *J. Purš, Průmyslová revoluce, Praha 1973.*

národní společnosti jako izolovaný jev bez primárních určujících vazeb na společné znaky, vyplývající koneckonců ze základních změn mezilidských vztahů v nejširším slova smyslu.

Kapitalismus „nevytvářel“ národy jako zvláštní etnické skupiny, ale rozhodujícím způsobem podnítil jejich konstituování jako svébytných sociálně ekonomických a sociálně politických celků. Tímto integračním procesem procházely v období rozvíjení kapitalistických společenských vztahů v 17. až 19. století všechny evropské národní společnosti. Ve shodě s charakterem nových společenských vztahů se na půdě vznikajících národních společností jako nových společenských útvarů postupně vyvíjelo adekvátní společenské vědomí, konkretizované v určitých představách o moderní občanské společnosti. Tato forma lidového či národního obrození, tj. emancipace společnosti z patriarchálních, málo dynamických a roztržštěných společenských vztahů, byla obecně evropským jevem.¹

Subjektivním sociálním a politickým nositelem tohoto obrozovacího procesu bylo měšťanstvo a buržoazie jako mluvčí celého „třetího stavu“. Měšťanstvo a buržoazie idealizovaly a absolutizovaly národ jako svébytnou sociální skupinu s určitým historickým posláním. Toto idealistické vzeptění mělo svou historickou oprávněnost, protože za daných okolností byla jediná reálná cesta k obecně lidským hodnotám v širším společenském měřítku prostřednictvím specificky národního. Proces národního uvědomování či obrozování byl integrální složkou procesu občanského uvědomování, emancipace pozdně feudálního poddaného

¹ O určitou komparaci a typologii národně uvědomovacího procesu v širším evropském kontextu se z českých historiků pokusil především M. Hroch. Značnou pozornost věnuje těmto otázkám rovněž současná sovětská a polská historiografie. Srv. např. *M. Hroch, Obrození malých evropských národů I. Národy severní a východní Evropy*, Praha 1971; *M. Hroch, Komparativní metoda v marxistické historiografii. Možnosti a meze jejího využití*, ČSČH 1972, s. 631—647; *Razvitije kapitalizma i nacionalnyje dviženija v slavjanskich stranach* (sborník statí), Moskva 1970; *J. Chlebowczyk, Procesy narodotworcze we wschodniej Europie srodkowej w dobie kapitalizmu*, Varšava—Krakov 1975.

v moderního kapitalistického občana. Měly-li být probuzeny intaktní masy obyvatelstva a měly-li dojít prostřednictvím individuálního sebeuvědomění ke skupinovému a třídnímu vědomí občana moderní společnosti, bylo to možné jen formálními prostředky, kterým lidové masy rozuměly. Moderní občanská společnost nemohla být společností poslušných poddaných, ale ani společností hluchoněmých. Abstraktní ideály buržoazního liberalismu a buržoazní demokracie, občanské svobody, rovnosti a bratrství mohly být tlumočeny jen konkrétním jazykem a podle okolností dostávaly vždy specifické národní zabarvení. Měšťanské národní vědomí a nacionalismus v podmínkách pozdně feudální společnosti byly velice účinným nástrojem boje proti privilegovanému univerzalizmu a aristokratickému liberalismu uzavřené stavovské společnosti.

Národně uvědomovací či národně obrozovací proces byl tedy součástí mnohem širších a dalekosáhlejších společenských přeměn a jeho vlastním obsahem není jen abstraktně pojaté jazykové, literární, resp. kulturní snažení a jeho výsledek. V souvislosti se značně diferencovaným rozvojem kapitalistických společenských vztahů jako takových probíhal značně odlišně v jednotlivých částech Evropy a různých časových obdobích také uvědomovací proces buržoazie, jehož podstatnou složkou bylo moderní národní vědomí. Při uplatnění staršího kulturně politického hlediska, které proces národního obrození redukovalo víceméně na jazykové a literární snažení, by bylo do značné míry nelogické hovořit např. o francouzském či německém národním obrození. A přece byl ideový boj francouzského měšťanstva v 18. století, dovršený Velkou francouzskou revolucí, také francouzským národním obrozením, protože vedl ke konstituování moderní francouzské buržoazní společnosti v procesu ideového a politického obrození francouzského národa. Stejně tak ideologický a

politický boj německého měšťanstva a buržoazie v 19. století o jednotný stát byl také evidentním procesem národního obrození, které mělo dokonce svou jazykovou a literární stránku.

Pojem národního obrození postihuje tedy pouze část historické reality postupného rozkladu pozdně feudální společnosti a vytváření předpokladů zásadní společenské transformace. Je zaměřen především na utřídění a interpretaci těch historických jevů, které přispívaly zejména v jazykové, literární a kulturní oblasti k vytváření „specificky národního“. Samotný pojem byl původně určitou sebe-reflexí a vyplýval z buržoazního pojetí národa v 19. století. Jestliže byl národ „finálním dějinným produktem“, „svébytnou bytostí s absolutními hodnotami“, pak bylo národní obrození původně vytvářením, hledáním či znovuobjevováním těchto hodnot a vlastností.

V průběhu 19. století se v dobovém buržoazním pojetí boje o bytí střetávaly kvantitativně i kvalitativně nesterjné rozvinuté národní společnosti. Na rozdíl od moderních společností s bohatou a nepřerušenu politickou a kulturní tradicí se utvářela řada menších národních společností jako například zcela nové společenské skupiny. Tyto „nové národy“ se proto nesterjávaly jen s politicky regresivními silami feudální společnosti, ale do značné míry rovněž i s představami a ambicemi proti-feudálních vrstev „kulturních a politických národů“. Hluboce zafixovaný předsudek o naivních a pošetilých snahách „zajímavých etnických pozůstatků feudalismu“ nebyl v prostředí tzv. kulturních národů 19. století ničím výjimečným. Antagonismus etablovaných „kulturně politických národních společností“ a „nehistorických národů“, které pro sebe chtěly uplatnit stejná práva, podstatným způsobem ovlivnil předpoklady a samotný průběh formování „nehistorických“ etnických skupin v moderní národní společnosti.

Nutnost prosadit se jako „kulturní a historický

národ“ vedla menší národní společnosti včetně české společnosti k akcentování specificky národního a zdůrazňování znovuoobjevované „dějinnosti“ (což mj. vysvětluje neobyčejný význam historiografie v českém obrození). Na rozdíl od „kulturních národů“, které nemusely zdůrazňovat a obhajovat, že občanské obrozování probíhá jako národní — byla to víceméně samozřejmost — sehrály nacionální prvky ve formování „nových národů“ mnohem důležitější roli. Absolutizace národních hodnot a národního bytí někdy zcela překrývala obecně politické a sociální momenty a byla zdrojem samoúčelného slepého nacionalismu, který byl na druhé straně kompenzován komplexem národní méněcennosti. Všechny tyto momenty se promítly do buržoazního chápání českého znovuzrození, probuzení či obrození, jak je tlumočila vědecká i krásná literatura.¹

Jestliže chápeme moderní buržoazní národní společnost jako vnitřně sociálně a politicky diferencovanou makroskupinu s relativně samostatnou kulturou a civilizací, pokládáme za příměřenější upustit od pojmu národní obrození a hovořit o formování moderní národní společnosti. Především proto, že tento pojem je úzce spojen s určitým pojetím národa a jeho přehodnocování by nutně znamenalo přehodnocování samotného pojetí národa, a současně také proto, že nepostihuje podstatné rysy společenského vývoje, nýbrž jen některé — bytí i důležité — jeho jevové stránky.

Na základě tradičního pojetí národního obrození nebylo možné vysvětlit proces utváření moderní české společnosti jako vnější diferenciac

¹ Měšťanské pojetí národa formuloval klasicky v českém prostředí F. Palacký, zvláště v letech 1848—49 a pak znovu v 60. letech 19. století. Jeho chápání se stalo východiskem pro celý další vývoj. Příkladem již značně vyzrálého a diferencovaného hledání „ideálních hodnot“ byly spory o smysl českých dějin od konce 19. století. T. G. Masaryk se pokusil v 90. letech redukovat českou otázku na v podstatě náboženskou otázku ve smyslu české reformace. Proti jeho chápání vystoupila řada historiků Gollovy školy v čele s J. Pekařem, která hledala kořeny české otázky v barokní duchovnosti a osvícenství. Přes základní rozdíly v Masarykově a Gollově pojetí šlo v obou případech o hledání ideálních nadčasových hodnot, které by zdůvodňovaly opodstatněnost národní existence.

a vnitřní integrace určité sociální skupiny, vývoj její vnitřní sociální a politické diferenciacie a dokonce ani ne vlastní podmínky a předpoklady samotného vytváření novodobého českého národa.

Proces postupné transformace české společnosti začal ještě v podmínkách pozdně feudálních společenských vztahů a byl předznamenán jazykovými, literárními a kulturními snahami obrozenské inteligence. Její představitelé byli nuceni víceméně citlivě reagovat na prostředkované podněty a vhodným způsobem je adaptovat na české poměry. Tato trvalá konfrontace a přejímání probíhaly zhruba ve dvojím smyslu. Jednak jako reakce na skutečně „cizí vlivy“, současně pak také v nemalé míře jako zpracovávání podnětů vlastní minulosti, k níž neexistovala již bezprostřední vazba. Vnější a vnitřní podněty se často prolínaly a přispívaly k hledání a formulování autentických národních hodnot. Obrozenská společnost byla omezena na několik desítek, případně stovek lidí, ale tato společnost netvořila ještě sama o sobě český národ. Jazykové a literární snažení českých obrozenců mělo dost široké, i když ne vždy dost zřetelně se manifestující společenské pozadí. Čeština nepřestala být nikdy v pobělohorském období každodenním komunikačním prostředkem miliónů obyvatel českých zemí a byla samozřejmým nástrojem dorozumění mezi lidmi. Jako dorozumívací jazyk plnila rozhodující sociální funkci a uchovala si základní charakter specifického národního znaku. Nebyla však zdaleka jen nástrojem pasívní komunikace a zmrtvělým sdělovacím prostředkem, ale živým jazykem bohaté lidové slovesné tvořivosti, jazykem lidové i umělé písňové tvorby, jazykem, který při vši jednoduchosti a „nesalónnosti“ dokázal překvapivě citlivě postihnout nejrůznější stránky života venkovského a maloměstského člověka. Bez tohoto širokého společenského zázemí, které tvořilo přirozenou základnu rozvoje moderní české kultury, by jazykové a literární snažení obrozenců

bylo skutečně nepochopitelným podivínstvím. Až do poloviny 18. století byla čeština oficiálním jazykem rekatolizace a v tomto postavení dokonce nástrojem ideologického působení pobělohorského absolutismu, tj. v jistém smyslu „státním jazykem“.¹

Utváření novodobé české společnosti tedy zcela nezačínalo na „nulovém bodě“ a nebylo elementárním procesem. Teprve rozklad malých sociálních struktur, které do značné míry konzervovaly český národní ráz, aktivizoval v širším měřítku k hledání nového národního vědomí. Tereziánská a především josefínská státně politická opatření byla pokusem o adaptaci pozdně feudálního absolutistického státu, určitou „revolucí shora“, která měla přiblížit tradiční pojetí stavovské společnosti nově se utvářejícím společenským podmínkám ve smyslu osvícenských zásad 18. století. Z volně spojeného mnohonárodního soustátí měl být vytvořen moderně byrokraticky spravovaný jednotný stát. Tato vůdčí idea byla nadřazena jak historicky se utvořivší tradiční svébytnosti jednotlivých korunních zemí (později „historicko-politických individualit“), tak také národnostní skladbě obyvatelstva monarchie. Tzv. germanizační zásahy tereziánského a především josefínského státu byly pragmatickým úsilím o sjednocení soustátí a nevyplývaly z nacionálních zájmů a snah, které tlumočilo později měšťanstvo.

¹ Proti staršímu kulturně politickému, resp. literárně historickému výkladu národního obrození poukázal na širší společenskou podmíněnost národního obrození F. Kutnar, nejnověji se pak na základě výzkumu etnografického materiálu zabýval lidovými zdroji národního obrození A. Robek. Na základě rozsáhlého studia pramenného materiálu ve středočeské oblasti ukázal široký rozsah zázemí buditecké práce obrozenců. Srv. F. Kutnar, Sociálně myšlenková tvářnost obrozenského lidu, Praha 1948; F. Kutnar, Problematika, současný stav a úkoly bádání o národním obrození v severovýchodních a východních Čechách, v: Národní obrození v severovýchodních a východních Čechách, Sborník příspěvků, Hradec Králové 1971; A. Robek, Lidové zdroje národního obrození, Praha 1974. — Na nutnost překonat jednostranné hodnocení buržoazní historiografie poukázal v souvislosti s rozbořením vzniku národně osvícenské ideologie v českých zemích 18. století sovětský historik A. S. Mylnikov. Upozornil především na stále ještě neadekvátní hodnocení tzv. doby temna, na značně zjednodušený výklad vztahu katolické církve k české kultuře v pobělohorském období apod. Srv. A. S. Mylnikov, Vznik národně osvícenské ideologie v českých zemích 18. století, Praha 1974.

Značné uvolnění malých sociálních struktur na sklonku 18. století — a to jak ve státně politickém, tak v sociálně ekonomickém smyslu — uvolnění pohybu obyvatelstva a pozvolný růst nových forem podnikání a společenských vztahů stavělo českého člověka z venkovského a maloměstského prostředí do nové situace. Teprve nyní nastal kritický okamžik, kdy bylo nutné volit mezi národním obrozením či národní asimilací. Existující hovorová čeština mnohdy nestačila sama o sobě svými jazykovými prostředky postihnout měnící se realitu společnosti. Přirozeným důsledkem pak bylo zesílení vlivu silnější a rychleji se rozvíjející německé národní společnosti, která mohla plně využívat navenek formálně německého charakteru státu. Stejně přirozenou reakcí české měšťanské inteligence byla snaha čelit tomuto vlivu a vytvářet „novou češtinu“ jako jazyk „nové společnosti“, která by byla schopna aktivně participovat na dalším společenském vývoji.¹

Proces vnější sociální diferenciacie české společnosti tedy probíhal po celé 19. století v podmínkách národnostní asimilace. Národní „odrozování“ bylo rubem národního „obrozování“. V důsledku nedostatečných a ne vždy spolehlivých podkladů lze rozsah národnostní asimilace — přitom ovšem nešlo jen o jednostranný akt poněmčování — jen stěží rekonstruovat. Tento proces probíhal s různou intenzitou ve všech vrstvách společnosti — napří-

¹ Hlavním problémem přitom bylo vytváření moderní odborné vědecké a technické a ekonomické terminologie, která by byla schopna postihnout společenské změny v počínajícím procesu industrializace. Na naléhavou potřebu „reálné české literatury“ poukázal již na sklonku 20. let 19. století F. Palacký. S jakými obtížemi se tento úkol plnil, ukazuje případ Preslova Časopisu technologického. J. S. Presl vydal jako člen Průmyslové jednoty v letech 1837 až 1839 prvních šest čísel zmíněného časopisu, musel však s dalším vydáváním přestat. V úvodu si sám stěžoval, že „zparchantělá mluva pražského řemeslnictva“, od kterého chtěl získat odbornou českou terminologii, mu jako vořítko posloužila velice málo. Časopis se v Čechách četl, ale jak ukázala úřední anketa, mnohde se mu pro „příliš vznešený jazyk“ nerozumělo. Magistráty z Horažďovic a Netolic např. hlásily, že časopisu nerozuměli dokonce ani ti, kteří mluví „pouze česky“. Teprve Amerlingův Promyslný posel (od 1840), který nebyl vědeckým časopisem, ale spíše prstonárodní popularizací, získal větší oblibu. Srv. B. Mendl, Český průmysl před 100 lety a počátky Průmyslové jednoty, v: Sto let Jednoty k povzbuzení průmyslu v Čechách 1833 až 1933, Praha 1934, str. 7—168.

klad předkové jednoho z nejvýznamnějších českých politiků druhé poloviny 19. století F. L. Riegra pocházeli z Porýní, a naopak jeden z nejvýznamnějších německých liberálních politiků této doby E. Herbst si byl sám vědom „slovanského původu“ svých předků. K určité stabilizaci, tj. k relativně pevnějšímu vnějšímu uzavření české společnosti jako zvláštní sociální skupiny, došlo — jak ukazují již poměrně spolehlivé statistické údaje od 80. let 19. století — až v posledních desetiletích 19. století a na počátku 20. století.¹

Česko-německé vztahy v procesu vyčleňování české společnosti se v plném rozsahu promítaly rovněž do sféry společenského vědomí a myšlení. Tyto vztahy však nebyly jediným polem, na kterém probíhalo vnější konstituování české společnosti. V průběhu celého 19. století se také kladla a řešila otázka vztahů česko-slovanských. Až do poloviny 19. století se ujasňovalo postavení českého etnika v rámci slovanského světa a pojmy český národ, slovanský národ zde byly užívány značně nejednotně. Od původního kollárovskeho pojetí slovanství, které akcentovalo společné jazykové, kulturní a mravní tradice Slovanů — v této koncepci stál slovanský svět proti germánskému a postavení Čechů bylo analogické postavení Sasů, Bavorů atd. — se postupně přecházelo k rozpoznávání a zdůrazňování specifických zvláštností české společnosti a nadřazování pojmu Čech nad pojem Slovan. Toto chápání, tlumočené nejvýmluvněji v r. 1846 K. Havlíčkem, odpovídalo v podstatě respektování faktických rozdílů mezi životními podmínkami západních, jižních a východních Slovanů. Společné zájmy západních Slovanů byly do značné míry podmíněny skutečností, že západoslovanské národy většinou žily na území habsburského soustátí a měly tedy při-

¹ Srv. V. Hüffler, The Ethnographic Map of the Czech Lands 1880—1970, Rozpravy ČSAV, Praha 1973, kde je také základní bibliografie.

obrozování /
odrozování /
4. květen 18

blíže stejné státně politické podmínky pro další vývoj.¹

Ujasňováním česko-německých a česko-slovan-
ských vztahů v polovině 19. století však ještě proces
vnější diferenciace české společnosti ukončen nebyl.
Kulturně politické snažení měšťanské inteligence
první poloviny 19. století bylo jednoznačně moti-
vováno národně etnickými momenty. Toto úsilí
určitým způsobem kulminovalo v Palackého pro-
gramu etnického federalismu v letech 1848—1849.
Současně však s nastolením otázky moderní české
státnosti vyvstal problém vhodné kombinace při-
rozeného a historického státního práva. Rovněž
tento problém byl v českém prostředí řešen již
na konci politické krize let 1848—1849, ale plně
aktuální se stal až v 60. letech. Pod tlakem vnějších
okolností přejala česká buržoazní politika na pře-
lomu let 1860/61 konzervativní pojetí několika
„typů národa“ a diferencovala mezi etnickým a
politickým národem. Veškeré státoprávní úsilí
české buržoazní politiky 60. let bylo vedeno ve
jménu „politického národa českého“, kterým bylo
v této době chápáno jak české, tak německé etni-

¹ Politické události v roce 1848 přenesly úvahy o kulturní a jazykové spřízně-
nosti západních Slovanů do politické sféry a podnítily politický austroslavis-
mus. Na rozdíl od staršího panslavismu, který směřoval k pojetí jednotného
slovanského národa, však austroslavismus nikdy neusiloval o „jednotný slovans-
ký národ“ a stal se především programem politické kooperace rakouských
Slovanů v úsilí o konstituční přetvoření absolutistického státu. Rakouská
orientace částí západních Slovanů se objevuje již ve 40. letech a v roce 1848
dostala přesnější obsah. Přesto tato orientace nebyla nikdy programově fixo-
vána jako austroslavismus, slovanský program z let 1848—49 byl federalistický.
Pokud je známo, objevuje se samotný pojem austroslavismus teprve na sklon-
ku r. 1849 v německých novinách Oesterreichische Reichszeitung (ze dne
9. 12. 1849) v těchto souvislostech: „Jinými slovy, panslavismus, jenž dříve
obsahoval nepřelednou 80 miliony Slovanů obývanou krajinu, obmezuje
se nyní na kmény, kteří sdílejí ve vnitř hranic rakouského mocnářství, mění
se v Austroslavismus, jestliže tím jménem jmenovati jej můžeme.“ K. Havlíček,
který s uvedenou statí polemizoval, se k výrazu austroslavismus nevy-
jádřil. Z dobového německého hlediska byly austroslavismu přisuzovány rysy
rakouského či „užšího“ panslavismu. Přestože slovanské povědomí hrálo
v letech 1848—49 velkou roli — i když se projevovalo značně diferencovaně
i v českém prostředí — bylo politické snažení rakouských Slovanů nesené pře-
devším federalistickými a nikoli austroslavistickými motivy. Pozdější histo-
rické interpretace události v letech 1848—49 mnohdy nepřihlížely ke znač-
nému významovému rozdílu a dost lehkomyšlně hovořily o austroslavismu
bez bližšího pokusu o jeho podstatný obsahový rozbor. Uvedený citát a Havlíč-
kova reakce v: K. Havlíček, Duch Národních novin, vyd. Praha 1906, str. 120
až 122.

kum v Čechách, resp. v českých zemích. Toto
pojetí „státní“ národní společnosti bylo opuštěno
až po nezdaru českých státoprávních snah na po-
čátku 70. let a postupně vystřídáno mladočeským
pojetím národa v přísně kulturně etnickém smyslu.
Teprve v této fázi se pak proces vnější diferenciace
národní české společnosti v podstatě uzavřel.

Proces utváření novodobé české společnosti byl
současně také otázkou vnitřní integrace slovan-
ského etnika v českých zemích. Povědomí o jed-
notné národní společnosti se prosazovalo regio-
nálně značně rozdílně, a to nejen při srovnání Čech,
Moravy a Slezska, ale také v rámci jednotlivých
zemí samotných. Uzavřenost malých sociálních
struktur pozdně feudální společnosti zvýrazňovala
krajinné a kulturní zvláštnosti jednotlivých re-
gionů, což při relativně bohaté členitosti českých
zemí a rozdílnosti životních podmínek vedlo
k utváření místního povědomí, které jen v někte-
rých vrstvách aristokracie a měšťanstva bylo pře-
kryto zemským vlastenectvím. Toto vlastenectví —
ať již v nadnárodním pojetí aristokracie či národ-
ním pojetí měšťanstva — vycházelo z feudální
tradice a do značné míry zpomalovalo nejen utvá-
ření českého národního vědomí, ale bližší integraci
české společnosti vůbec. Prakticky po celé 19. sto-
letí se vztahovalo české národní vědomí jen nebo
převážně k Čechám. Národní uvědomování na
Moravě procházelo odlišnými vývojovými etapami
a rovněž neztratilo v 19. století zřetelné rysy mo-
ravského vlastenectví. Ještě složitější situace byla
v oblasti Slezska, kde se uvědomělé české národní
vědomí probouzelo až koncem 60. let 19. století.¹

I když se v průběhu 19. století vytvořilo v jed-
notlivých oblastech českých zemí jednotné české
národní vědomí, neznamenala tato vnitřní inte-
grace naprosté zatlačení místních zvláštností. Lo-

¹ Srv. L. Pallas, Jazyková otázka a podmínky vytváření národního vědomí
ve Slezsku, Ostrava 1970; A. Grobelný, Úloha českého školství ve Slezsku v pro-
cesu národního obrození, v: Národní obrození v severovýchodních a východ-
ních Čechách (sborník příspěvků), Hradec Králové 1971, str. 133—138.

kální či zemské vlastenectví existovalo často vedle národního povědomí a manifestovalo se v jazykových, kulturních a zvykových projevech s větší či menší okázalostí. V této souvislosti je třeba připomenout skutečnost, že určité odstředivé tendence nebyly jen důsledkem překonávané historické tradice, ale vyrůstaly přímo z nových společenských poměrů. Nástup kapitalistických vztahů znamenal rozsáhlé přeměny ekonomické struktury českých zemí, vytváření specifických průmyslových a agrárních oblastí, v nichž se tradiční lokální dispozice kombinovaly s novými podmínkami, vyplývajícími z kapitalistických poměrů (např. značně odlišným způsobem se utvářely životní podmínky obyvatel jižních Čech a Ostravska — industrializační proces 19. století značně zvýrazňoval rozdíly).

Sociální a ideová diferenciaci a integrace byly určitými vnějšími podmínkami formování uvnitř sociálně a třídně rozvrstvené novodobé české společnosti. Tato společnost nemohla být a nebyla beztvárovou masou, ale bohatě strukturovaným sociálním organismem. Utváření této společnosti tedy bylo současně utvářením nových společenských vztahů a jim odpovídající sociální struktury a vytvářením odpovídajících politických a ideologických vztahů a jejich struktury.

Buržoazie považovala v podstatě proces utváření novodobého českého národa za dovršený v okamžiku, kdy její mluvčí vystoupili se samostatným politickým programem. To se také promítlo do tradičního časového vymezení národního obrození. Tento politický program byl v polovině 19. století proklamován jako obecně nadtřídní a celonárodní. Mluvčím měšťanstva a buržoazie se skutečně dařilo po relativně dlouhou dobu spojit na tomto programu široké vrstvy české společnosti. Ve skutečnosti však byl tento program souhrnem cílů představitelů moderního českého „politického národa“, tj. v tomto případě těch vrstev a tříd národní

společnosti, které byly podle dobových představ aktivním mluvčím a reprezentantem celého národa. Tento kvantitativně nepřilíhající početný „politický národ“, který se podílel na tvorbě a činnosti politických institucí, stál nad celou společností jako moderní privilegovaný stav. Mimo tento „národ“ se ocitlo nejen dělnictvo, ale většinou také početné vrstvy venkovských i městských malovýrobců. Jestliže se buržoazii podařilo až do 80. let prosazovat představu jednotného národa a jeho společných zájmů, tlumočených „nejlepšími jedinci“, pak to svědčí o tom, do jaké míry byly až do této doby v ideové a politické sféře málo rozvinuty charakteristické rysy moderního buržoazního národa.

Teprve s nástupem masového socialistického hnutí v 90. letech 19. století a rozkladem jednotného tábora české buržoazie a maloburžoazie se manifestovala jednoznačně třídní polarita a diferenciovanost české společnosti jako již zformovaného buržoazního sociálně politického útvaru. Rozpad liberálně buržoazního pojetí jednotného národa a jeho sociální a politická diferenciaci na přelomu 19. a 20. století nebyly příznakem slabosti národní společnosti, ale naopak výrazem její síly a životaschopnosti. Nikoli však výrazem národní síly ve smyslu buržoazního nacionalismu, ale dokladem určité vyzrálosti, která byla předpokladem kvalitativně nového řešení sociálních otázek, zrušení třídního antagonismu a perspektivního vytváření moderní občanské společnosti nového typu. Vytvářením nového typu politického programu české společnosti kladlo socialistické a dělnické hnutí před první světovou válkou první základy revolučního řešení.

Formování moderní české společnosti bylo obecně řečeno výsledkem zhruba stoletého vývojového procesu. Jeho počátek byl dán počínajícím postupným rozkladem pozdně feudální společnosti na sklonku 18. století, relativně ukončen byl na přelomu 19. a 20. století, kdy je česká společnost

již značně rozvinutým sociálním celkem. Stanovení počátků a konců určitých historických procesů je ovšem vždy relativní a je třeba je brát vždy s jistou časovou tolerancí. Tak můžeme např. sledovat zřetelné náběhy k utváření národní společnosti v nových podmínkách již od poloviny 18. století; na druhé straně znamenala teprve plná politická seberealizace české buržoazní společnosti ve vlastním státě po r. 1918 také její plné dozrání. Protože však sledujeme rozvoj národní společnosti na pozadí přeměny společenských vztahů a utváření této společnosti především jako společnosti buržoazní, pokládáme na jedné straně josefínské reformy jako hlavní průlom do světa malých sociálních vztahů a struktur a na druhé straně politický rozpad národní společnosti, odrážející je vyzrálou sociální diferenciací na přelomu 19. a 20. století, za nejvhodnější mezníky.

Pod zorným úhlem transformace pozdně feudální v kapitalistickou společnost jako hlavního vývojového procesu 19. století je zřejmě ještě náležitějším úkolem stanovit klíčové vývojové období, ve kterém se realizovaly základní společenské změny a probíhal také proces přeměny pozdně feudálního národa v kapitalistický národ. Toto klíčové období — epocha buržoazní revoluce — je v určitém smyslu hlavním periodizačním mezníkem, spojujícím jak původní předpoklady, tak hlavní důsledky celého vývojového procesu.

2. Buržoazní revoluce

Při sledování jednotlivých aspektů dovršování kapitalistických společenských vztahů v procesu buržoazní revoluce v habsburské monarchii narážíme nejvíce na tradiční výklady a pojetí, interpretující celý vývoj událostí ve smyslu aktuálních politických schémat a programů bez dostatečného

kritického odstupu. Zužováním celé problematiky jen anebo převážně na specifické politické záležitosti, izolovaným hodnocením politické a sociální krize z let 1848—49 jako neúspěšné či nedokonalé buržoazní revoluce a neadekvátním výkladem společenské funkce politické reakce 50. let 19. století se celý historický proces rozdrobil v řadu víceméně mechanicky propojených událostí. Buržoazní revoluce jako proces totální společenské přeměny v tomto chápání z historického vývoje mizela anebo se jevila v jakési deformované podobě jako „nedokončený a nedůsledný“ akt.

Při tomto přístupu pak lze jen stěží vysvětlit paradoxní skutečnost, že v podmínkách celé habsburské monarchie — a v důsledku mimořádného postavení českých zemí především — se setkáváme v posledních desetiletích 19. století s kapitalistickým společenským systémem jako se zcela neodiskutovatelnou realitou, a to nikoli jen s nějakým „kapitalismem na ekonomické a sociální bázi“ s archaickou politickou a ideovou nadstavbou, ale se společenským systémem s odpovídajícími kapitalistickými formami společenského bytí i vědomí. Mělo to snad znamenat, že kapitalismus vyrůstal v podmínkách této části Evropy prostou evolucí pozdně feudální společnosti a že v dějinách habsburské monarchie 19. století nemůžeme rozpoznat klíčové časové období, které mělo kvalitativně rozhodující význam pro změnu celé společnosti?

Uspokojivou odpověď na tuto otázku lze poskytnout jen tehdy, chápeme-li sociální revoluci jako vývojový proces kvalitativních přeměn základních forem společenského bytí a vědomí.¹

¹ Zevrubnou pozornost vývoji pojmu revoluce a jeho marxistické interpretaci věnoval ve své základní práci o průmyslové revoluci J. Purš. Totalitu společenských přeměn shrnul ve svém pojetí komplexní revoluce moderní doby. Srv. J. Purš, Průmyslová revoluce, Praha 1973. Teoretickými otázkami sociální revoluce se nejnověji zabývá J. Houška, který na základě rozboru Marxových, Engelsových a Leninových textů a s přihlédnutím k dalším marxistickým studiím k tématu rozpracoval určitou obsahovou strukturu sociální revoluce a poukázal na řadu aspektů příslušné problematiky (revoluční situace, revoluce a evoluce, revoluce a reforma, subjektivní a objektivní faktory apod.). Srv. J. Houška, Společenská struktura a revoluce, str. 64 an.

Základním měřítkem celého revolučního procesu je podstatná změna výrobních a společenských vztahů. Tato změna nemohla být realizována ojedinělým, byť sebevýznamnějším politickým aktem a nebyla zpravidla přímočarým vývojem bez dočasných návratů či stagnace. Změna mocensko-politických vztahů při přechodu od pozdně feudální společnosti hrála velice významnou roli, ale nebyla jediným a vyčerpávajícím faktorem buržoazní revoluce. Zastaralá „policijní“ představa o revoluci — spjatá s barikádami, státními převraty atd. — přehlíží většinou vlastní obsah mocensko-politických změn a ulpívá zpravidla jen na vnější formě. Přitom je dostatečně známo, že zdaleka ne každý pokus o změnu mocenských vztahů ve společnosti můžeme považovat za revoluční.

Chápeme-li buržoazní revoluci jako širší proces ekonomických, sociálních, politických a kulturních přeměn, pak to neznamená, že nepřihlížíme ke specifickému obsahu časově vymezenější revoluční epochy jako zvláštního období koncentrovaných kvalitativních změn. Každý revoluční proces měl své vývojové předpoklady, svůj historicky fixovaný počátek, vlastní dramatický průběh a také rozhodující závěr, znamenající společenské prosazení nového typu mezilidských vztahů. V tomto smyslu tedy není revoluční proces rozptýlen v rámci celého 19. století, ale tvořil zvláštní revoluční epochu, v níž jsou soustředěny hlavní momenty společenské přeměny.

V důsledku nerovnoměrného vývoje kapitalistických společenských vztahů se v průběhu 19. století realizovaly v jednotlivých oblastech Evropy rozdílným způsobem ekonomické, sociální i politické změny a přesuny a specificky odlišným způsobem probíhal také zvláštní revoluční proces. Do jisté míry vysvětlitelná tendence měřit všechny pokusy o mocensko-politické změny v Evropě „francouzskými kritérii“ — vždyť Francie byla po celé 19. století příkladnou zemí klasické buržoazní revolu-

ce — stejně jako tendence měřit ekonomický vývoj a jeho proměny „anglickými kritérii“ — klíčové postavení Anglie v procesu průmyslové revoluce bylo stejně tak nesporné — do značné míry způsobily nehistorický a pokrivený pohled na charakter sociálně ekonomických a mocensko-politických změn v té či oné oblasti Evropy. Přes nesporné integrační tendence 19. století a v podstatě univerzální charakter kapitalistických společenských vztahů neprobíhal a nemohl probíhat vývoj v jednotlivých zemích a oblastech přesně podle abstrahovaného modelu klasické anglické průmyslové či francouzské politické revoluce. Konkrétně historická realita je vždy v určitém smyslu specificky odlišná a jedinečná ve vztahu k základnímu logickému modelu kapitalismu a jeho struktury. Komplexní analýza určitého jevu v jeho nejvyvinutější podobě je výchozím metodologickým impulsem a současně měřítkem zralosti jeho méně rozvinutých forem.¹

Nerovnoměrnosti vývoje kapitalistických společenských vztahů odpovídala určitá „nerovnoměrnost revolucí“ či jinak řečeno skutečnost, že proces klíčové transformace společnosti probíhal v Evropě nejen v různých časových obdobích, ale také rozdílnými formami a tempy.

Než přejdeme k bližšímu časovému a věcnému vymezení epochy buržoazní revoluce v habsburské monarchii, pokusíme se o obecnou typologii buržoazní revoluce jako historicky klíčového období kvalitativních změn společenských vztahů. Prosazení těchto nových společenských vztahů, tj. kapitalistické společnosti, znamenalo:

Ve sféře ekonomické: zajistit kvalitativně nový rozvoj výrobních sil v procesu průmyslové revoluce, revoluce v dopravě a agrární revoluce a současně zabezpečit společensky produktivní ekonomické využití nových technických a technolo-

¹ K metodologickým otázkám analýzy klasických a méně rozvinutých forem kapitalismu srv. E. Urbánek, Struktura a dynamika třídní společnosti.

gických prostředků a postupů. To znamenalo likvidovat všechny formy vázanosti a feudálního monopolu výrobních prostředků, především uvolnění feudálních poddanských svazků a přeměnu půdy jako jednoho z nejdůležitějších výrobních prostředků v kapitalistické zboží. Současně to také znamenalo nejen tolerovat, ale vědomě podporovat „nové formy podnikání“, zbavené v podstatě jakékoli podstatnější vázanosti, a přizpůsobit těmto zásadám základní normy státní hospodářské politiky a celý právní systém, který umožňoval, podněcoval a chránil soukromokapitalistické podnikání.

2 Ve sféře sociální: postupný rozklad společenské struktury pozdně feudální společnosti, vznik nových výrobních a společenských vztahů, které se staly hlavním faktorem při dynamické přestavbě společenské struktury a vzniku nových společenských tříd a vrstev. Z charakteru soukromokapitalistického podnikání, založeného na dialektickém vztahu kapitálu a práce, vyplýval základní antagonismus dvou společenských tříd, reprezentujících obě složky kapitalistické produkce: buržoazie a proletariátu. Tyto společenské třídy vyrůstaly na troskách pozdně feudální společnosti jako zcela nové sociální skupiny se specifickým třídním vědomím. Na tomto podstatném a základním vymezení charakteru kapitalismu neměnila nic skutečnost, že vedle těchto dvou určujících tříd existovala řada společenských vrstev a mezivrstev, které byly ještě po určitou dobu nositelem tradičních forem výroby.

1 Ve sféře kulturně politické: rozpad filozofického idealismu, který příznačně charakterizoval epochu rozkladu pozdně feudální společnosti v 1. pol. 19. století. Tento filozofický idealismus pozdně feudálního měšťanstva navazoval na osvícenské tradice a v romantickém vzepětí ponapoleonské Evropy směřoval k ideální reformě evropské společnosti, která měla naplnit žádoucí výsledky Francouzské

revoluce, avšak bez průvodních „revolučních“ krizí, vrhajících zemi na desetiletí do chaosu. Tento filozofický idealismus sám o sobě nemohl být dostatečnou oporou nastupující buržoazie a musel být vystřídán „realistickým“ pozitivismem a evolucionismem, inklinujícím k filozofickému materialismu. Pouze v těchto dimenzích bylo možné dostatečně zhodnotit pozitivní výsledky moderní vědy a prezentovat je jako společensky mnohem účelnější a užitečnější, než byla „planá“ filozofická spekulace.¹

4
Ve sféře mocenskopolitické: pozdně absolutistický stát nemohl svými mocenskými prostředky dostatečně regulovat a vyrovnávat diferencující se zájmy a vztahy ve společnosti. Tento stát nemohl počítat trvaleji s „vyloučením veřejnosti“ na správu a organizaci stále komplikovanějších společenských vztahů. Musel akceptovat princip samosprávy a postupně se měnit tak, aby zaručil formující se buržoazii přiměřený podíl na politické moci v ústavních podmínkách. Při této transformaci mohlo jít o relativně značně důsledné a dalekosáhlé změny, ale také jen o kompromisy, v nichž se vyrovnávaly dynastické zájmy, specifické záměry poražených, ale stále existujících vrstev aristokracie a nové kapitalistické buržoazie. Podstatné přitom bylo, že tyto změny umožňovaly rozhodující podíl buržoazie na politické moci.

¹ „Revoluce roku 1848 se „vzdělané“ Německo zřeklo teorie a přešlo na půdu praxe.“ Těmito slovy charakterizoval situaci v polovině 19. století, kdy filozofická spekulace byla smetena vlnou nefilozofického scientismu a prakticismu, B. Engels. Srv. K. Marx, B. Engels, Vybrané spisy II., Praha 1958, str. 415. V těchto souvislostech je nutné upozornit na to, že buržoazie nerušila filozofii tím, že ji uskutečňovala ve smyslu marxovského postulátu, ale prostou vulgární negací. Celý duchovní život společnosti ovládl „kult exaktnosti“, vybudovaný na dobové epochálních objevech a vynálezech přírodovědy a techniky (zákon o zachování a přeměně energie, vývojová teorie apod.). Tato tendence vycházela vstříc politickému utilitarismu formující se buržoazie. V evropském měřítku se tento vývoj odrazil rovněž v transformaci politických ideologií, především v přeměně původního filozofického liberalismu v pragmaticky pojatý ekonomický liberalismus. K širším evropským souvislostem a řešení tohoto problému v českých podmínkách k hlavním tendencím buržoazního myšlení v období rozmachu průmyslové revoluce srv. zvl. J. Pešková Ideologická emancipace společenských tříd v buržoazní revoluci, v: AUG, Phil. et Hist. 2, 1963, str. 157–185; J. Loužil, Filozofie v českém národním obrození, v: Národní obrození v severovýchodních a východních Čechách, Hradec Králové 1971, str. 45–59.

Epocha buržoazní revoluce nastává a probíhá v době, kdy se společenské změny realizují ve všech čtyřech hlavních sférách. Konkrétně historické formy realizace přitom mohou být značně proměnlivé a nemusí vždy jít o synchronizovaný a přímočarý průběh. V některých sférách může probíhat rychleji a plynuleji a současně stagnovat ve sférách jiných.

Pro přesnější postížení struktury a charakteru buržoazní revoluce je třeba přihlídnout rovněž k tomu, jaké místo zaujímá kapitalistický společenský systém v celkovém historickém vývoji, tj. jakou kvalitativní změnu nastolení kapitalistické společnosti znamenalo. Kapitalistická společnost je nesporně daleko nejvzrálější a historicky nejvynutější třídní společenskou ekonomickou formací, která se v mnoha směrech značně liší od všech předchozích známých třídních společností.¹ Revoluciovala svět malých struktur, rozbila systém parciálních svobod a nesvobod a nahradila jej univerzálním systémem svobody, která v klasickém pojetí boje o bytí byla absolutní svobodou k životu i smrti. Přesto však tato změna měla jisté, přesně vymezené hranice, které činily každou buržoazní revoluci apriorně „nedokonalou“ či nedokončenou.

Kapitalistická společnost podstatně změnila formy vlastnictví, ale neměnila nic na podstatě vlastnictví a zůstávala tak stále třídní společností. Tato skutečnost se plně odrazila ve vlastním procesu společenské přeměny a byla jedním z určujících momentů buržoazní revoluce. Na jedné straně do určité míry zvýhodňovala představitele feudál-

¹ Problémům geneze kapitalismu a jeho historického místa v dějinách věnovali v posledních letech mimořádnou pozornost zvláště historikové SSSR a NDR. Hlavními diskutovanými tématy byla otázka tzv. raně buržoazních revolucí, vztah pozdně feudálního měšťanstva a moderní kapitalistické buržoazie, otázky ekonomické podmíněnosti sociálně politických změn a také otázka, do jaké míry možno chápat předkapitalistické třídní formace ve srovnání s kapitalismem jako určitý celek. Z rozsáhlé produkce srv. zvl.: Тёоретические и историографические проблемы генезиса капитализма (sborník statí), Moskva 1969; E. Engelberg, Probleme der gesetzmässigen Abfolge der Gesellschaftsformation, v: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 22, 1974, str. 145—173.

ních vládnoucích vrstev a současně na druhé straně limitovala revoluční úsilí nastupujícího měšťanstva a buržoazie. Už klasická francouzská buržoazní revoluce z konce 18. století ukázala, že nastolení kapitalistických společenských vztahů není ani zdaleka jednoznačně nadšeně vítáno celým „třetím stavem“ a že se v revoluci se svými požadavky, i když značně nejasnými, ozýval již zřetelně „čtvrtý stav“. Třídní antagonismus kapitalistické společnosti se objevoval při samém zrodu této společnosti v buržoazních revolucích, třebaže ve zcela či částečně zastřených formách. Od počátku nemohlo měšťanstvo jako mluvčí třetího stavu počítat s naprosto spolehlivou a bezvýhradnou podporou celého třetího stavu. To nutilo buržoazii ke kompromisům s existující politickou mocí, k hledání „přiměřené a únosné hranice revoluce“ a prosazování vlastních představ a záměrů méně nápadnými prostředky a cestami.

Tento významný rys buržoazní revoluce se zřetelně projevil již ve Francouzské revoluci a v mnohem větším měřítku pak ještě v relativně méně rozvinutých „neklasických“ poměrech střední Evropy. Francouzská zkušenost se stala ideovým vlastnictvím celé evropské buržoazie, která se obávala „důsledného“ rozbití jako nebezpečného experimentu, který by se mohl dotknout vlastního obsahu vlastnictví. Tak byla Francouzská revoluce sice neustále přitahujícím, ale současně neopakovatelným modelem.

Proces buržoazní revoluce v habsburské monarchii byl konkrétně podmíněn relativně pomalým tempem první fáze industrializace (ve srovnání s klasickým průběhem anglické průmyslové revoluce), pomalou přeměnou sociální struktury společnosti, rozporuplným a značně torzovitým vývojem buržoazního politického vědomí v podmínkách předbřeznového absolutistického systému a specifickými zvláštnostmi monarchie jako národnostního státu. Tyto základní skutečnosti určovaly

specifický charakter a časové vymezení celého revolučního procesu.

První polovina 19. století byla obdobím vytváření předpokladů a podmínek vlastního revolučního procesu. Postupné narůstání nových společenských vztahů a rozklad pozdně feudálních vztahů od josefínského období ještě samy o sobě nebyly součástí revolučního procesu. Až do poloviny 19. století bylo poměrně dlouhé období prorůstání převážně stále ještě fixováno životními stereotypy, právními a politickými normami předkapitalistické společnosti. V ekonomické, sociální a částečně kulturně politické sféře se setkáváme s ojedinělými jevy, signalizujícími nástup kapitalistické společnosti, ale základní rysy společenských vztahů měly formálně i fakticky stále ještě konzervativní ráz.

Vlastní proces buržoazní revoluce započal politickou a státní krizí v letech 1848–49, tj. zánikem starého politického systému.¹ Již v této počáteční fázi revolučního procesu se projevila v přímo učebnicové podobě veškerá nedůslednost nastávajících změn. Tradiční politický systém sice ve své původní podobě zanikl, ale nebyl dotčen jako základ politické moci vůbec. Revoluční měšťanstvo nepřistoupilo nikdy v průběhu let 1848–49 k budování vlastní výkonné moci, která by měla nahradit existující moc. Usilovalo pouze o její doplnění ústavními institucemi v legislativní oblasti. Rozložil se sice politický systém, ale zůstali až na některé výjimky jeho představitelé a v jejich rukou všechny významnější mocenské prostředky, především armáda. Celá politická krize let 1848–49, rozhodujícím způsobem podnětená zvenčí, byla především důsledkem slabosti starého politického systému a nikoli výrazem opravdového revolučního odhodlání měšťanstva. Měla v podstatě všechny základní

¹ K tematice 1848–49 srv. nejnověji A. Klíma, *Revoluce 1848 v českých zemích*, Praha 1974; J. Polišenský, *Revoluce a kontrarevoluce v Rakousku 1848*, Praha 1975. Tam také odkazy na rozsáhlou starší literaturu.

rysy „malé pruské revoluce“, kterou již na sklonku roku 1848 příznačně ironizoval Marx.¹

Jakkoli málo „heroická“ byla středoevropská revoluce z let 1848–49, přece jen otevřela cestu k řešení celé řady otázek, které zůstávaly po celá desetiletí skryty pod povrchem zdánlivě nehybného politického systému. V ekonomické, sociální i politické sféře byly s větší či menší důsledností nastoleny — a částečně ještě v průběhu let 1848–49 řešeny — všechny podstatné problémy kapitalistické přeměny společenských vztahů. S touto skutečností musel počítat jakýkoli politický systém, který měl z vlastní krize vyrůst.²

¹ Vesrovnánís revolucemi 1648 a 1789 jako skutečně evropskými revolucemi byla pruská březnová revoluce od počátku provinčně pruská, stejně jako vídeňská, kasselská, mnichovská a ostatní „provinční vzpoury všeho druhu“, jež „probíhaly současně s ní a závodily s ní o prvenství“. Marx ukázal, že německá — a můžeme dodat také rakouská — buržoazie se vyvíjela tak pomalu, že v okamžiku, kdy se postavila hroživě proti feudalismu, shledala, že proti ní stojí proletariát. V tomto smyslu již buržoazie nereprezentovala celou moderní společnost proti staré moci, ale „klesla na úroveň jakéhosi stavu... zastupovala nikoli zájmy nové společnosti proti staré, nýbrž obnovené zájmy uvnitř staré společnosti“. „Revoluční vůči konzervativcům a konzervativní vůči revolucionářům“ se buržoazie ocitala „bez víry v sebe, bez víry v lid, reptající proti těm, kdo stáli nad ní, a třesouc se před těmi, kdo stáli pod ní“ uprostřed politického dění jako neprůrazná a málo tvořivá sociální vrstva. V citované studii se Marx dotkl velice důležité otázky, když charakterizoval pruskou buržoazii v roce 1848 jako stav, zastupující obnovené zájmy staré společnosti, tj. sociální skupinu ještě staré pozdně feudální společnosti. Dosavadní historické poznání rozhodně potvrzuje tuto skutečnost, která měla pro posouzení celkového procesu buržoazní revoluce nemalý význam. Marx sám terminologicky nerozlišoval mezi buržoazii a pozdně feudálním měšťanstvem, ale z obsahových rozdílů je zřejmé, že pozdně feudální revoluce, jsou dvě rozdílné společenské kategorie. Do vlastního revolučního procesu vstupuje ještě pozdně feudální měšťanstvo se všemi zastaralými sociálními stereotypy a iluzemi a teprve v revolučním procesu se v širším společenském měřítku přetváří v kvalitativně novou společenskou třídu — moderní buržoazii. Terminologické rozlišování mezi pozdně feudálním měšťanstvem první poloviny 19. století a moderní buržoazii po polovině 19. století považujeme za věcně odůvodněné. Marxovy rozborů srv. K. Marx, B. Engels, *Vybrané spisy I*, Praha 1958, str. 60 až 64.

² O tom, do jaké míry byl předbřeznový systém neudržitelný, svědčí řada hlasů nejen z liberálního, ale také z konzervativního tábora. Z obou těchto pozic byl předbřeznový systém kritizován již v průběhu 40. let. Když se v roce 1850 pokusil liberální politik A. Springer zhodnotit význam krize v roce 1848, napsal mj.: „Rakousko není žádným revolučním státem... Je pravdou, že na žádném místě a v žádné době nebyla přivítána revoluce s takovým opojným nadšením jako březnová revoluce v Rakousku, ale nikdy a nikde nebyly existující poměry tak opovržehodné a nesnesitelné jako zde. Skoncovat se systémem, ze kterého si tropila posměch samotná policie, nebylo obtížné, a není to také dokladem nějakých zvláštních revolučních sklonů. Ve skutečnosti převážila také již několik dnů po vypuknutí lidového hnutí zjevná tendence utlumit revoluční proud a udržovat vnější pořádek...“ A. Springer, *Oesterreich nach der Revolution*, Lipsko 1850, str. 7. Springer zde nejen dokládá slabost starého systému, ale také Marxem již charakterizovanou

Proto také politický systém 50. let 19. století nebyl zdaleka návratem k metodám a formám předbřeznového systému, ale pokusem o restaurování politické moci s přihlédnutím k nezbytným dobovým změnám a podmínkám. Epizodní politický absolutismus tohoto období, který chtěl dělat revoluci pro buržoazii, ale bez buržoazie, musel být perspektivně nutně provizóriem. Přesto by bylo velikou chybou podceňovat dalekosáhlý význam tohoto krátkého období „revoluce shora“ a spokojit se s tím, že šlo o politickou reakci, která ukončila „nedokončenou“ revoluci 1848–49.

Velice agilní reformní činností se podařilo v 50. letech poměrně rychle vybudovat na tradičních základech, tj. aniž byly dotčeny principy dynastické moci, nový systém výkonné politické moci, který pak v podstatě přetrval až do konce monarchie a byl zcela dobře použitelný v podmínkách následujícího ústavního vývoje. Vytvoření dobově vhodného a přiměřeného systému výkonné moci bylo z hlediska představitelů politické moci hlavním předpokladem všech možných ústupků v legislativní sféře. Budování „nového Rakouska“ bylo závažným státoprávním aktem a současně modernizačním státem, který měl být založen na přiměřených principech a svou hospodářskou politikou všemožně vyjít vstříc těm vrstvám společnosti, které se v letech 1848–49 hlásily o svůj podíl. Neoabsolutismus 50. let tak nejenže akceptoval zrušení patrimoniálních svazků — to byl také jeden ze

„pruskou malost“ rakouského měšťanstva. Analogickým způsobem, i když z konzervativních pozic uvažoval v roce 1849 hrabě L. Thun: „Revoluce zachvátila za našich dnů pevninu evropskou tak rozsáhle, že nemá sobě rovné od reformace... Vítězství revoluční vydobytá v roce 1848 dosáhla se levněji než kterákoliv ze starších revolucí, a od té doby co se vlády zmužily k odhodlanému odporu, nebojují protivníci jejich skoro žádným jiným prostředkem leda lži a podvodem. Odvahy není skoro nikde jinde než u těch, kteří nevědí, oč se vlastně vede boj; vůdci objevují se většinou jako bludci, a mizí jakmile jim zahrozí nebezpečství osobní. Marně bys mezi nimi hledal charaktery starších revolucí, kteří upřímným nadšením, sami sebe obětující, vynucovali sobě úctu protivníků jako přátel. Ze však možné bylo převrátit polovici Evropy s tak málem opravdivé síly, patrným jest důkazem jak všeobecně vada, společná všem státům revolucí dotknutým, rozšířila vzporkoženost s poměry dosavadními, udusíc tím všude samočinnou snahu vzdorovati nebezpečství násilného převratu.“ L. Thun, Úvahy o nynějších poměrech hledíc zvláště k Čechám, Praha 1849, str. 11.

základních problémů buržoazní revoluce — ale svou činností přispěl k relativně rychlému a účelnému řešení přechodu od patrimoniální správy ke státní správě a samosprávě a majetkoprávních otázek v souvislosti s vykupováním z robotní povinnosti. Hospodářská politika státu směřovala již v průběhu 50. let jednoznačně k ekonomickému liberalismu a odstranění všech překážek moderních forem podnikání.¹

Rok 1848 ukázal ve sféře ekonomické a sociální, že habsburská monarchie byla soustátím se zastaralou ekonomickou a sociální strukturou, nedostatečně rozvinutým industriálním procesem a málo produktivní agrární výrobou, svazovanou patrimoniálními pouty a právní soustavou, která nepodněcovala moderní formy svobodného podnikání. Tyto ekonomické momenty podmiňovaly charakter společenských vztahů, které ještě zdaleka neodpovídaly sociálním podmínkám kapitalistické společnosti. Ve sféře kulturní a mocenskopolitické rok 1848 současně ukázal, že stále přežívaly idealistické a romantické představy o reformě pozdně feudální společnosti, spojované víceméně nesystematicky s myšlenkovými impulsy buržoazního liberalismu a demokracie; kromě toho se v podmínkách značného politického uvolnění zřetelně projevila skutečnost, že habsburské soustátí bylo přes všechny centralistické snahy značně volným spojením jednotlivých historických území a relativně samostatně se rozvíjejících národních společností. Tím, že jednotlivé národní společnosti uplatňovaly politické požadavky rovněž jako národní požadavky, byla do značné míry ohrožena

¹ Těto revoluční funkce politického systému 50. let si byli velice dobře vědomi samotní tvůrci „nového Rakouska“. Jeden z významných představitelů tehdejší byrokratického aparátu charakterizoval tuto skutečnost v bilancujícím spise s příznačným názvem Znovuvytváření Rakouska mj. těmito slovy: „Kdo by chtěl posuzovat dnešní poměry v Rakousku podle stavu z roku 1847, dopustil by se obrovského anachronismu; sými závěry by se blížil spíše roku 1758 než roku 1858... Devět let tvořivé činnosti stačilo k tomu, aby byla vytvořena budova, která i když dosud není dokončena ve všech jednotlivostech, dospěla do takového stádia, které jindy nedokázala vytvořit celá stáletí.“ C. von Czoernig, Oesterreichs Neugestaltung 1848–1858, Stuttgart u. Augsburg 1858, str. IV–V.

„idea rakouského státu“, koncipovaná osvícenským absolutismem druhé poloviny 18. století.

Neoabsolutismus 50. let byl od počátku jednoznačně orientován na uchování jednoty mocnářství v osvícenském slova smyslu, protože všechny pokusy o formulování alternativní „ideje státu rakouského“ považoval za útok na stát samotný, ať již byly — jako např. Palackého program — tyto pokusy sebevíce prorakouské a prodynastické. Z hlediska státní moci, kterou představoval především císař a jeho byrokratický aparát, byla otázka uchování integrity mocnářství těžištěm celého problému roku 1848. V této záležitosti bylo nutné reagovat represivně na tendence roku 1848 a s vyloučením veřejnosti hledat konstrukci „obnověného Rakouska“ na starých základech. Toto nové Rakousko mělo být postaveno nejen na nových administrativních a technických základech, ale mělo dostat také — a v konkordátu 1855 dostalo — nové ideové základy, které by byly protiváhou „nemravných“ liberálních, demokratických či dokonce socialistických idejí, které vyděsily konzervativní Evropu v roce 1848. Ve sféře kulturně politické se tak projevily konzervativní reakce na politickou krizi let 1848—49 nejzřetelněji a v ní také byl revoluční proces dočasně naprosto utlumen.

Naproti tomu mohl nový stát, jakmile byly upevněny na počátku 50. let jeho základy, přistoupit k alespoň částečnému řešení některých základních otázek ekonomického a sociálního rázu. V tomto smyslu připomíná svou aktivní činnost neoabsolutismus 50. let do jisté míry josefinismus a podstatně se liší od nehybného absolutistického systému předbřeznové doby. Řada opatření v oblasti zemědělství, průmyslu, obchodu a peněžnictví, nová celní a hospodářská politika státu ve smyslu ekonomického liberalismu, to vše vedlo k faktickému rozkladu feudálních společenských vztahů a k vytváření kapitalistických vztahů. Všechna tato opatření se projevila ještě v průběhu 50. let

podstatným zrychlením tempa hospodářského růstu, rozmachem průmyslové revoluce, která vstupovala do rozhodujícího závěrečného stadia, a současně také rychlým přetvářením sociální struktury společnosti. Ve sféře ekonomické a sociální tedy neoabsolutismus pokračoval svými mocenskými prostředky v uskutečňování dobově nezbytných a účelných změn a vlastní revoluční proces nejen netlumil, ale programově rozvíjel.

Těmito v podstatě revolučními opatřeními v sociálně ekonomické oblasti vytvářel absolutismus 50. let předpoklady pro mocenskopolitické dovršení celého procesu. Vnitřní rozpor tohoto systému — dělat revoluci pro buržoazii, ale bez buržoazie, či jinak řečeno měnit sociálně ekonomickou tvářnost společnosti bez odpovídajících politických důsledků — nemohl být trvaleji překonáván a musel vést při prvním silnějším nárazu k rozpadu systému. Tímto kritickým zlomem se pak stala prohraná válka v roce 1859.

Od roku 1859 až do počátku 70. let 19. století pak procházela habsburská monarchie vnější i vnitřní krizí, která byla svou podstatou a důsledky mnohem závažnějším pokračováním politické a státní krize let 1848—49. Tato krize byla závěrečnou etapou procesu buržoazní revoluce a v ní se dovršily základní ekonomické, sociální, ideové a politické změny společnosti, signalizující nastolení kapitalistického společenského systému. V sérii dalekosáhlých změn se základním společenským významem hrály mimořádnou roli především porážky monarchie v letech 1859 a 1866 a z nich vyplývající státoprávní změny v Itálii a v Německu, které značně modifikovaly tradiční italskou a německou politiku habsburské monarchie a tím také samotnou „ideu rakouského státu“. Zahraničně politické změny byly velice úzce spojeny s vnitřní rekonstrukcí soustátí v dualistickém vyrovnání z roku 1867 a po něm následujícím „státním převratu“ v Rakousku v souvislosti s nástupem tzv.

občanského ministerstva na přelomu let 1867/68.

Jestliže byla 50. léta pokračováním revolučního procesu především v sociálně ekonomické sféře, pak v 60. letech byl tento proces korunován základními změnami v mocenskopolitické oblasti, které se velice rychle promítaly zpětně také do sociálně ekonomické roviny a znamenaly „dotazování“ těch opatření, jež absolutistický systém řešil jen dílčími reformami. Společenská a politická situace 60. let se podstatně lišila od poměrů ve 40. letech, předcházejících krizi roku 1848. Jestliže do počáteční fáze revolučního procesu vstupovaly politicky a ideologicky ještě nevyhraněné vrstvy měšťanstva, řemeslnictva a měštské i venkovské chudiny, pak na politické kolbiště 60. let vstupovaly již nové a vyhraňující se společenské třídy s relativně přesně formulovanými a limitovanými politickými programy. Nešlo také již o rozklad starého systému, který budil víceméně všeobecnou nespokojenost, ale o vytvoření a upevnění nového systému, který by odpovídal dobovým potřebám. Rok 1848 byl krizí staré společnosti, 60. léta pak krizí již utvářející se nové společnosti.

V mocenskopolitické sféře bylo dovršení buržoazní revoluce a kapitalistických společenských vztahů kompromisem tří základních společenských sil, sledujících své zvláštní záměry: dynastického státu, konzervativní aristokracie a liberální buržoazie.

V podmínkách relativně velice prudkého hospodářského vývoje se všemi sociálními a třídními důsledky neměla ani jedna z těchto sil bezpodmínečný zájem na radikálních změnách mocenskopolitických vztahů. V těchto souvislostech se musíme ubránit podvědomému ztotožňování pojmu radikální a revoluční — vždyť revoluční akt nemusí být formálně ani zdaleka radikální a naopak ne každý projev radikalismu má revoluční povahu. Utvářející se buržoazie získávala již v průběhu 50. let dosti široký prostor pro realizaci

svých třídních zájmů v mimopolitické sféře. Ve svých představách o podílu na politické moci musela brát a brala zřetel na to, že nově vytvořený absolutistický systém mohl být vhodnými reformami upraven jako naprosto adekvátní mocenskopolitické centrum buržoazní společnosti. Kapitalismus nevyžadoval nezbytně republikánskou formu a odstranění všech dynastických prerogativ. Stejně tak musela brát nastupující buržoazie ohled na tradiční postavení bývalé pozemkové aristokracie, která i jako nová „pozemková buržoazie“ zůstávala stále do značné míry pro sebe uzavřenou sociální vrstvou a chtěla v moderním konstitucionalismu prosadit co nejvíce prvků starého stavovského zastoupení. Na druhé straně musel dynastický absolutismus a aristokratické vrstvy počítat s reálným společenským významem a aktivitou formující se buržoazie, již nebylo možné jako společenské třídě trvaleji upírat podíl na politické moci.

Politický systém konstituční monarchie se zastupitelskými institucemi a zárukami liberálně buržoazních občanských svobod byl adekvátní politickou nadstavbou dovršených kapitalistických společenských vztahů. Toto konstatování má samozřejmě konkrétně historickou platnost — ostatně ani neznáme nějaký abstraktní vzorový model politického systému kapitalistické společnosti, který by měl nadčasovou platnost. Se všemi přetrvávajícími stereotypy staré společnosti, které tento systém modifikovaly v antikvárním smyslu, ale přitom neurčovaly jeho podstatu, byl tento systém dobovým vyjádřením reálných společenských vztahů.

V těchto souvislostech je nutné brát v úvahu důležitou skutečnost, že celý revoluční proces byl ve druhé polovině 60. let úspěšně dovršen především německou liberální buržoazií. Převaha liberálně buržoazního centralismu v boji proti alternativním politickým koncepcím, tj. proti historick-

kému federalismu, etnickému federalismu a dynastickému centralismu, vyplývala přirozeně z celkového sociálního a mocenskopolitického postavení německé národní společnosti v Rakousku. Hlavním nositelem celého revolučního procesu mohla být a byla pouze relativně nejvyspělejší a nejpočetnější německá buržoazie. Za těchto okolností znamenalo vítězství buržoazní revoluce vcelku také vítězství národně politických zájmů především německé národní společnosti. Současně však dualismus z roku 1867 — v jistém smyslu dobové dovršení uherské revoluce z roku 1848 jako integrální součásti celého revolučního procesu — dokumentoval, že postavení německé liberální buržoazie, a tím také její role, nebylo zdaleka jednoznačné.

Německá liberální buržoazie šla v revolučním procesu v státoprávním ohledu jednoznačně za koncepcí jednotného Rakouska a navazovala tak na tradiční josefínskou „ideu rakouského státu“. Jak na jedné straně usilovala o změnu absolutistického systému, tak se na druhé straně bránila jakýmkoli státoprávním změnám — ať již historicky či etnicky motivovaným —, které měly znamenat federalistickou rekonstrukci státu a tím vytvoření jeho „nové ideje“. Přesto nedokázala svou výchozí pozici uhájit a musela ustoupit maďarským liberálům a smířit se s „ideou rakousko-uherského státu“. Tím víc pak trvala na uchování původní ideje v „užším rámci“ rakouské části monarchie.

Utvářející se česká buržoazie za těchto okolností nemohla prosadit a neprosadila národně politické a státoprávní záměry a ocitla se fakticky mimo hlavní proud revolučních sil. Na tomto místě není rozhodující sledovat, do jaké míry byla mimo tento proud „vytlačena“ a nakolik se z něj vyřazovala sama. Své liberální požadavky spojovala česká buržoazie stejně nerozdílně s federalistickým státním programem jako německá liberální buržoazie své postuláty s ideou jednotného Rakouska. V zápase,

ve kterém platila měřítko „spravedlnosti silnějšího“, musela podstatně slabší česká buržoazie nezbytně podlehnout.

Avšak neúspěch politického programu české buržoazie v 60. letech 19. století neměnil nic na podstatné skutečnosti, že celá česká společnost byla integrována do nových společenských vztahů bez ohledu na to, že česká liberální politika v postavení „pasívní rezistence“ odmítala revoluční řešení uskutečňované německými liberály. Neuskutečnění národních a státoprávních záměrů určitým způsobem limitovalo možnosti české společnosti. Samostatný český stát — ať již v jakékoli podobě, třeba jako pseudostát fundamentálních článků z roku 1871 — by jistě poskytl české buržoazii širší politický prostor a lepší podmínky pro rychlejší rozvoj. Politický systém prosincové ústavy z roku 1867 sice zablokoval české státoprávní snahy, ale zdaleka neomezoval další vývoj moderní české společnosti, a to ani z úzce národně politického hlediska. Česká buržoazní společnost dokázala po určitém období váhání v 70. letech využívat nesporných výhod nových společenských poměrů a postupně se prosazovat jako relativně již značně rozvinutá moderní národní společnost.

Prosazení německé liberální koncepce neznamenalo trvalé řešení politického systému ani státoprávního uspořádání ve střední Evropě, bylo však definitivním překonáním všech předkapitalistických politických systémů a struktur a v tomto smyslu dovršením procesu buržoazní revoluce. Tato skutečnost měla z hlediska dalšího vývoje podstatný význam.